

Landbrugskrise med 50 års forsinkelse: 1930'ernes krise set i et længere perspektiv

Erik Helmer Pedersen

Indledning

For den almindelige bevidsthed står den økonomiske situation i 1930'ernes Danmark som synonym for en omfattende landbrugskrise. På grund af internationale afsætningsvanskeligheder kunne et landbrugsland som Danmark ikke få så store eksportindtægter hjem som tidligere, og derved fik landmændene store likviditetsvanskeligheder. Det mærkedes snart af de nærtstående serviceerhverv, og automatisk bredte vanskelighederne sig til det omgivende samfund, der i forvejen hårdt savnede valuta-indtægterne fra landbrugseksporten til finansiering af importen af råvarer, drivstoffer og færdigvarer.¹⁾

Den økonomiske politik måtte derfor omlægges for at afbøde de værste vanskeligheder. En kombination af handelspolitiske, produktionsregulerende og fordelingspolitiske indgreb tilvejebragte et sæt produktionsbetingelser, som radikalt adskilte sig fra 1920'ernes laissez-faire-holding. I ly af importregulerende foranstaltninger kom industrien gradvis til at spille en større rolle som et produktionsreguleret, subventioneret erhverv.

Afsætningsvanskelighederne blev imidlertid sat i en art parentes, da en skæbnesvanger kombination af tysk oprustning, en ny verdenskrig og en forholdsvis kort efterkrigsperiode skabte et ekstraordinært behov for fø-

devarer. Derefter meldte problemerne omkring en verdensomspændende overproduktion af landbrugsvarer sig påny. Resultatet blev et markedsopdelt Europa, hvor Danmark som landbrugseksportør kom alvorligt i klemme. Det ledte til en ny bølge af krisepolitiske foranstaltninger 1958 ff, hvor landbruget fik op mod 1/3 af sine indtægter i form af subventioner.²⁾

Omsider slap Danmark inden for i E.E.C., og på grund af det høje prisniveau blev den nationale landbrugsstøtte stort set overflødiggjort - troede man da. Et opskruet dansk omkostningsniveau udhulede imidlertid snart de opnåede prisfordele, og resultatet blev en ny landbrugskrise, den 3. i dette århundrede. Påny kom samfundet landbruget til undsætning, og den dag i dag tales der om støtteforanstaltninger i form af refinansiering, gældssanering o. lign.³⁾

Over en 50-årig periode har Danmark da gennemlevet tre store landbrugskriser, som har haft det tilfælles, at landbrugets indtjeningsevne ikke har kunnet slå til. Desuden ligner de hinanden ved, at der i hvert enkelt tilfælde er gennemført en omfattende støtte-lovgivning. Alligevel er der store forskelle. Danmark er gradvis blevet et industriland. Det gamle hovederhverv er følgelig henvist til 2. pladsen i det nationale erhvervshieraki, og da det ikke beskæftiger nær så mange mennesker som for 50 år siden, påkalder be-

grebet "landbrugskrise" sig knap så megen opmærksomhed som tidligere. I stedet for en udtalt solidarisering med kriseramte jordbrugere spores der nu en ikke ringe irritation over for en mindre gruppe af landbrugsproducenter, som trods høje priser på deres varer idelig klager over de dem tilmålte produktionsbetingelser.

Medvirkende til denne holdningsændring fra omgivelsernes side er også den omstændighed, at landbrugslovgivningen i høj grad er blevet et økonomisk-politisk anliggende. I trediverne var problemerne omkring husmændenes forhold og dermed jordpolitikken stadig ladet med sociale og alment politiske overtoner. Da man i 1960'erne bortrationaliserede husmanden som begreb, forskertserede man også en del af den sympati, lønmodtagernes partier tidligere havde nærret over for jorddyrkeren og hans problemer.

Det spørgsmål melder sig da, hvorledes man gennem tre landbrugskriser fortsat har været i stand til at begrunde en omfattende støtte-lovgivning og dermed i sidste instans har motiveret landbruget som et erhverv med en fremtid for sig. Et dækkende svar herpå ville fylde flere afhandlinger, men i et forsøg på at tegne omridset af problemstillingen vil opmærksomheden her blive rettet mod den rolle, tre landbokommisioner har spillet i bestræbelserne på at afveje produktionsmuligheder med produktionsbetingelser.

Begrebet "landbrugskommission" er som man vil vide nært forbundet med historien om dansk landbopolitik fra det 18. århundredes store landboreformer til 1980'ernes debat om strukturrationalisering og miljøbeskyttelse.

I denne periode på 200 år har der været nedsat en halv snes landbokommisioner, og heraf kan de fem placeres inden for nærværende periode. Det drejer sig om landbokom-

missionerne af 1931, 1946, 1957, 1960 og 1984. Kommissionerne af 1946 og 1957 er dog ikke specielt interessante i denne sammenhæng, og de vil derfor ikke blive gjort til genstand for nærmere omtale.

Landbokommissionen af 1931.

Denne kommission blev nedsat 11. december 1931 som et udvalg under Landbrugsministeriet. Den bestod af 17 medlemmer: 6 valgt af ministeriet, de 4 store partier på Rigsdagen valgte tilsammen 8, Husmandsforeningerne og Landboforeningerne hver et medlem og endelig udpegede Finansministeriet næstformanden i Landsoverskatterådet. Bortset fra Landbrugsministeriets repræsentanter, der bl.a. omfattede formanden for Statens Jordlovsudvalg, den radikale folketingsmand Niels Frederiksen og økonomen, dr.polit. Jørgen Pedersen, var det ikke de store navne, man havde ødslet på sagen. De fleste forenede solid rutine i politiske anliggender med god insigt i jordpolitiske specialproblemer. Formand blev det socialdemokratiske folketingsmedlem N. Fisker.

Straks ved første møde navngav udvalget sig som "Landbokommissionen af 1931". Dens opgave var at undersøge, hvorledes landbruget kunne gardere sig mod virkningerne af fremtidige konjunktursvingninger. Beskæftningen af fast ejendom og evt. indskrænkninger i retten til at pantsætte fast ejendom skulle herunder indgå i kommissionens overvejelser.⁴⁾

Formanden fortolkede imidlertid kommissoriet ret bredt, idet han ved første møde 17. december 1931 udvidede det til at omfatte såvel aktuelle som fremtidige kriseforanstaltninger. Når man sammenholder beretningen om kommissionens virksomhed 1931-33 med den faktisk gennemførte krisepolitik, er det påfaldende, hvor lidt indflydelse den fik det første årstid. Ikke at den lå på den lade side.

Der afholdtes møder i stribevis, såvel i plenum som i de forskellige udvalg, den nedsatte, og der påhørtes en række foredrag, hvor emnerne spændte fra kunstig tørring af grøntafgrøder til gældsordninger for landbruget.

De mange drøftelser ledte reelt betragtet kun frem til to indstillinger om nødvendige krisetiltag. I det ene tilfælde foreslog den selv en lov om høstpantebreve for at skaffe landmændene kredit til køb af såsæd, frø og kunstgødning (lov af 16. februar 1932), og i det andet bejaede den i en flertalsindstilling et forslag fra Handelsministeriet om at regulere importen og fabrikationen af sukker. Vurderet i sukkerroedyrkernes perspektiv kunne dette kun betyde en afgrænsning af retten til at dyrke sukkerroer. Til gengæld blev de sikret en fast pris pr. 100 kg roer (lov af 23. marts 1932). I flertalsindstillingen brugte man samme motivering som i Handelsministeriets skrivelse, nemlig hensynet til beskæftigelsen og valutaen. Begge disse begrundelser afviste Jørgen Pedersen, da det efter hans opfattelse var umuligt at betragte spørgsmålet om sukkerindustriens forhold som en isoleret størrelse.⁵⁾ Venstres og Landboforeningernes repræsentanter fandt heller ikke den fremførte motivering fyldestgørende og var desuden bange for de præcedensskabende virkninger af en sådan monopolisering.

Beskatningen af fast ejendom optog kommissionen gennem det meste af 1932. I første runde lykkedes det ikke at nå frem til en fælles holdning. Hvor socialdemokrater, radikale, husmændene og ministeriernes repræsentanter ville anbefale regeringen at videreføre det første store kriseforlig af 19. oktober 1931 om midlertidige skatte- og rentelettelser⁷⁾, ville Venstre, Konservative og Landboforeningerne have en permanent nedsættelse af ejendomsskatterne til amt og kommune. Desuden skulle kriseramte landmænd have

hjælp til at "gøre produktionen rentabel..."⁸⁾

Derimod stod hele kommissionen bag en indstilling af 18. januar 1933 om at afpasse en del af landbrugets ejendomsskatter efter forrentningsevnen, idet staten til gengæld overtog nogle af de amt- og sognekommunale udgifter.⁹⁾ Dette forslag blev derefter draget ind i forhandlingerne omkring det såkaldte "Kanslergadeforlig" af 30. januar samme år og førte endelig frem til loven af 20 maj 1933 om kommunale ejendomsskatter. Lettelsen lød maksimalt på 20 mio. kr., som staten derefter opkrævede i øget indtægts- og formueskat. Indenrigsminister Bertel Dahlgaard betonedede i sin forelæggelsestale, at der fra "den store landbokommission" forelå en enig indstilling herom.¹⁰⁾

Et forslag om at gøre statshusmændenes rentebetaling variable efter konjunkturerne delte påny kommissionen. Et sådant system ville efter flertallets opfattelse hjælpe ikke alene de nødstedte husmænd, men *alle* medlemmer af denne gruppe af jorddyrkere. Omvendt fandt Venstre og Konservative, at forslaget ikke havde "forbindelse med de bestræbelser, som i vor øvrige kriselovgivning tilstræber at bevare nødstedte landmænd i almindelighed ved hus og hjem...". I virkeligheden var det et slet skjult forsøg på at afskaffe ejendomsretten.¹¹⁾ Forslaget blev ikke desto mindre til lov 25. marts 1933.

Indtil foråret 1933 havde Landbokommissionen mest beskæftiget sig med yderværkerne i kriselovgivningen. Desuden havde den opgivet at gøre noget effektivt ved et af de vigtigste punkter i dens kommissorium: at overveje permanente foranstaltninger mod konjunktursvingningernes uheldige virkninger. Den 30. maj 1933 blev dens medlemskreds imidlertid udvidet med fire politikere af 1. geled: Søren Brørsen (V), J. Christmas Møller (K), Jens Holdgaard (R) og Ludvig Chri-

stensen (S). I sin forstærkede udgave skulle kommissionen fremsætte forslag til en gennemgribende regulering af landbrugets produktion og afsætning.¹²⁾ Dette spørgsmål stod på arbejdsprogrammet hele sommeren 1933, og 2. september kunne den fremsende en enig indstilling til landbrugsministeren om at etablere reguleringsordninger for produktionen af svin, importen af korn samt salget af smør og kød på hjemmemarkedet. Desuden foreslog den gennemført en rentesækning. Indstillingen var ledsaget af tre udtalelser, hvor hhv. husmændene, Venstre og Konservative uden at sige fra over for forslagene udtalte deres modvilje mod at være med til den slags ting.¹³⁾

En uges tid senere fulgte den endelige indstilling. Motiveringen for at støtte enkelte grupper af landbrugsproducenter lød noget forskellig. For kornets vedkommende henvistes til ønsket om at nå frem til størst mulig selvforsyning. Når husmændene kunne sluge den bitre pille, som en kornetold måtte være, skyldtes det alene hensynet til den favorable ordning med svinekort, man havde fået gennemført ved lov af 28. februar 1933. Kødordningen skulle fremkalde "tålelige tilstande" for kødproducenterne, medens der for smørordningens vedkommende henvistes til de "meget store beskæftigelsesmæssige og andre interesser af national og samfundsmæssig betydning..."¹⁴⁾

De efterfølgende forhandlinger på Rigsdagen gik ikke desto mindre i hårdknude, mest fordi regeringen (= dens socialdemokratiske del) uanset den enige indstilling fra Landbokommissionen ville kæde spørgsmålet om kriselovgivning sammen med ekstraordinær hjælp til de arbejdsløse. I første omgang ledte det til en lang ordduel i pressen som i rigsdagsdebatten. Hvor landbrugsminister Kr. Bording havde forelagt de fire landbrugsforslag ud fra ønsket om at "bevare de for tiden mest udsatte grene af landbrugsproduk-

tionen..."¹⁵⁾, måtte Johs. Kyed anføre, at hans parti havde givet store forhåndsindømmelser i Landbokommissionen for overhovedet at få halet et forlig i land. Hverken kornordningen eller smørordningen opfyldte landbrugets fordringer.¹⁶⁾ I anden sammenhæng betonedede Venstres Oluf Krag, at han helst ville forbedre landbrugets rentabilitet gennem passende prisforhøjelser.¹⁷⁾ Først efter måneders tovtrækkerier kom Landbokommissionens forslag gennem Rigsdagen i form af lov af 13. december 1933 om kriseforanstaltninger.¹⁸⁾

Selv om kommissionen fortsatte sin virksomhed et par år endnu, var dens rolle i kriselovgivningen i realiteten et afsluttet kapitel. I dens første virksomhedsår fungerede den nærmest som en studiekreds. Først med den politiske forstærkning af maj 1933 fik den omsider status som en art krisecenter, hvor de 4 store partier i fælleskab fik afbalanceret kravene fra de enkelte landbrugsområder. Forenklet udtrykt fik man afvejet radikal-socialdemokratisk husmandspolitik med borgerlig landbrugspolitik. Det kan diskuteres, hvem der var vinder og taber i dette spil, men een ting står fast: at 1930'ernes kriselovgivning legitimerede *hele* landbruget uanset brugenes størrelse og forrentningsevne.

Landbokommissionen af 1960

Selv om kritikken fra borgerligt hold med tiden blev temmelig udtalt, lykkedes det dog for husmandspolitikken fortalere at få videreført statshusmandsloven med dertil sluttende foranstaltninger helt op til 1960'ernes begyndelse. I tilgift fik man gennem jordfordelingsloven af 25. april 1949 bevilget statsstøtte til udflytning af reorganiserede husmandsbrug.

Afvandringen og mekaniseringen i løbet af 1950'erne satte imidlertid et afgørende

spørgsmålstegn ved de mindste brugs fortsatte eksistens, og derfor nedsatte landbrugsminister Karl Skytte den 24. februar 1960 en landbokommission med det formål at drage nogle jordpolitiske konsekvenser af en udvikling, der næppe lod sig standse. Han blev selv kommissionens formand. De 29 øvrige medlemmer fordelte sig med 9 på den husmandspolitiske, 9 på den landbrugspolitiske side samt 11 embedsmænd og særligt sagkyndige økonomer, landbrugsøkonomer, jurister m.v. Da flere af disse på forhånd var kendt for deres velvillige holdning til gennemgribende strukturændringer i landbruget, var der på forhånd sikret disse synspunkter et flertal i kommissionen.

Den kom til at sidde i godt 11 år og medlemskredsen oplevede da en række udskiftninger undervejs. Således blev Karl Skytte i november 1964 afløst af Landbrugsministeriets departementschef V. Hornslet som formand, men fortsatte dog som medlem af kommissionen. Gennem årene udarbejdede den 10 betænkninger, hvoraf nr. 1 (betænkning nr. 306/1962), nr. 3 (betænkning nr. 403/1966), nr. 8 (betænkning nr. 556/1970) og nr. 10 (betænkning nr. 598/1971) har størst interesse i denne sammenhæng. De ledte nemlig til den liberalisering af jordlovene, der betød et afgørende brud med den hævdvundne beskyttelseslinje i dansk jordpolitik. Kort fortalt drejer det sig om flg. tiltag:

1. Ret til nedlægning af små brug op til 5-9 ha's størrelse, alt efter jordens bonitet (lov af 16. juni 1962)
2. Ret til samdrift af to landbrugsejendomme i indtil 8 år uanset størrelse subs. af tre ejendomme op til nærmere fastsat størrelse, (lov af 7. juni 1963).
3. Ret til sammenlægning af landbrugsjord til brug på 35 ha (evt. 75 ha, hvis der ikke var behov for tillægsgjord) og øget adgang til samdrift (lov af 4. april 1967)
4. Ret til sammenlægning op til 100 ha resp. 200 ha ved samdrift (lov af 19. maj 1971).

Desuden sattes ved lov af 28. april 1971 om udlån til landbrugsmæssige formål et endeligt punktum for 72 års lovgivning om oprettelse af statshuse. Alle brug op til 35 ha kunne nu få statslån til køb af tillægsgjord.

Mange faktorer var medvirkende til at afstedkomme dette afgørende brud på 300 års udvikling. De offentliggjorte betænkninger fortæller direkte og indirekte en del af historien herom, men tier karakteristisk nok stille på det afgørende punkt: de ændrede magtforhold i dansk politik. Det husmandspolitiske flertal bag de regelmæssige fornyelser af statshusmandsloven var forsvundet, fordi Socialdemokratiet nu åbent bekendte sig til en industripolitisk linje. Kun repræsentanterne for SF og Retsforbundet støttede nu husmændene, som på deres side var i defensiven fra starten.

Det var unægtelig gårdmandspolitikken fortalere, som sad med de bedste kort på hånden. I alle afgørende spørgsmål kunne de mobilisere et klart flertal for deres synspunkter, idet ministeriets repræsentanter sammen med de indkaldte eksperter gik ind for en liberalisering. Desuden fik gruppen virksom støtte fra et ultraliberalistisk mindretal bestående af storbrugets repræsentanter, økonom J. Vibe-Pedersen (fra 1968 medlem af Det økonomiske Råds formandsskab) og professoren i landboret ved Landbohøjskolen, Flemming Tolstrup.

Gårdmandsgruppens ideal af en moderne landbrugsbedrift var "et passende familiebrug" af så stor en størrelse, at man kunne tale om en "bæredygtig enhed". Den produktionstekniske udvikling havde efter deres opfatelse vist, at det lille brug ikke kunne forrente de nødvendige investeringer i moderne teknik. Det økonomiske Råds formandsskab havde også i en rapport af maj 1964 påpeget, at kun gennem sammenlægning til større enheder kunne de tilbageblevne landmænd få

øget omsætning og dermed en indtægt, der kunne konkurrere med situationen i byerhvervene. Især fagøkonomerne støttede disse synspunkter. Derimod var de indhentede udtalelser fra Det landøkonomiske Driftsbureau og Landbohøjskolens afdeling for landbrugsøkonomi noget mere forbeholdne i deres vurdering af sammenhængen mellem brugsstørrelse og overlevelsessevne. Det var omsætningens størrelse og ikke arealets, der var afgørende, lød vurderingen herfra.¹⁹⁾

I virkeligheden scorede gårdmandsgruppen en tredobbelt triumf i disse forhandlinger. Takket være et dygtigt forarbejde af den senere sekretariatschef i Landboforeningerne, Jørgen Skovbæk lykkedes det at forene en liberalisering af jordpolitikken med en videreførsel af den statslige långivning til jordbrugsmæssige formål.²⁰⁾

Allerede i sin 3. betænkning fra 1966 vedtog kommissionens flertal mod fagøkonomernes protest at anbefale statslige kursudligningslån til førstegangsetablerende landmænd. Lånet skulle dække tabet ved et 5% 30-årigt lån med en hovedstol på 20% af anskaffelsessummen (lov af 9. juni 1967 om udlån til yngre landmænd). I kommissionens 10. betænkning fra 1971 vedtog flertallet at anbefale en statslig støtte til såvel fortsat strukturudvikling som til lettelse af generationsskiftet (lov af 28. april 1971). Selv om der ikke var flertal i kommissionen for noget sådant, fik landbruget også støtte i form af rentetilskud til bygning af kostalde (lov af 21. maj 1971). En ny fager EF-tid stod for døren.

Det hører også med til billedet af gårdmandspolitikens styrke, at selvejet blev bekræftet som den eneste ejendomsform, dansk landbrug ville vedkende sig. Hverken det husmandspolitiske mindretal eller det gårdmandspolitiske flertal ville vide af selskabsformen bortset fra nogle positive ven-

dinger om kommanditselskabets muligheder for at lette generationsskiftet.

Landbokommissionen af 1984

Efter Danmarks optagelse i EF måtte landbruget tage en lidt vemodig afsked med de fleste af de nationale støtteordninger, men fik til gengæld en klækkelig prisforhøjelse, især på korn og mejeriprodukter. Det forhindrede dog ikke, at tilskudspolitikken delvis blev genoptaget i slutningen af 1970'erne, ovenikøbet i forstærket form, da erhvervet omkring 1980 løb ud i en ny krise. Mange husdyrproducenter havde i tillid til en fortsat inflationær pris- og renteutvikling sat sig i en så stor gæld, at driften ikke længere kunne svare sig. Da den værste krise var ved at være overstået, nedsatte firkløverregeringen 4. juli 1984 en ny landbokommission med det formål at overveje landbrugets totalsituation, således at de ydre rammer for landbrugsproduktionen svarede til de indre betingelser herfor.²¹⁾

Indtil nu har Landbokommissionen af 1984 fremlagt to delbetænkninger om hhv. landbrugsloven og landbrug og miljø (maj 1985 og september 1986). I erkendelse af, at begge emneområder er meget følsomme i dagens politiske debat, har kommissionen i bedste overensstemmelse med traditionen ladet nedsætte to underudvalg, der på baggrund af et stramt afgrænset kommissorium skal levere oplæg til kommissionens drøftelser. Eftersom kommissionens flertal må antages at være landbruget venligt stemt, vil der næppe fremkomme indstillinger, der på afgørende vis går erhvervet på tværs.

I sin første delbetænkning kan Landbokommissionen da også enigt erklære som sin grundopfattelse, at der ud fra beskæftigelsesmæssige, valutamæssige og andre synspunkter fortsat vil være behov for en sektor af konkurrencedygtige og selvhjulpne jord-

brugsvirksomheder.²²⁾ Desuden finder man, at landbrugslovens målsætning udover at omfatte et værn af dyrkningsjorden også må tage sigte på at afbalancere evt. modstridende produktions- og miljøhensyn. På det strukturpolitiske område er der også enighed om at formindske kravene til vordende landmænd, såsom at have landbrug som væsentligste erhverv og at kunne dokumentere en teoretisk og praktisk landmandsuddannelse ("det grønne bevis", indført 1978). Derimod er der *ikke* enighed om at lempe sammenlægnings- og samdriftsgrænserne efter stramningen i 1978 (til 75 resp. 100 ha).²³⁾ Dette problem har dog nærmest akademisk interesse nu, hvor VKR-regeringen i efteråret 1988 har indgået forlig med Fremskridtspartiet om en langt videregående liberalisering end selv loven af 4. juni 1986 er udtryk for.

Nok så principiel i sit sigte er dog den 2. delbetænkning om landbrug og miljø. I dens anden del forefindes en rapport fra kommissionens underudvalg om "Miljøspørgsmålet i landbrugets primærproduktion". Det har været underudvalgets opgave at "analysere og vurdere (forf.s understregning) landbrugets miljøsituation samt at "analysere", hvorledes landbrugssektoren *selv* kan håndtere problemerne. På basis af et stort undersøgelsesmateriale har eksperter på begge områder da i fællesskab drøftet, hvorledes man kan begrænse nedslidningen af det omgivende miljø. Konflikter kan næppe undgås, eftersom "landmandens mål med landbrugsproduktion primært er at sikre sig det bedst mulig og mest stabile udbytte..."²⁴⁾. Producenterne må følgelig enten lokkes eller tvinges til også at tage hensyn til de sociale omkostninger ved deres produktion. Det kan ske ved at bruge forskellige styringsmidler af økonomisk eller institutionel karakter. Og her blotlægges en afgørende konfliktlinje mellem landbrugets og miljøforkæmpernes synspunkter. Landbruget vil selv gennem rådgivning, oplysning og uddannelse søge at

påvirke landmændene til at tage de fornødne hensyn.²⁵⁾ Miljøsidens foretrækker lige så afgjort direkte indgreb i landmandens hævdvundne dispositionsfrihed, først og fremmest en gødningsafgift.

Til syvende og sidst drejer striden sig om, hvorvidt landbrugsloven eller miljøloven skal tilkendes betydningen af at være "grundloven" for landbrugsmiljøets forhold. Det er Landbokommissionens synspunkt, at landbrugets samfundsøkonomiske betydning giver hensynet til produktionen – og dermed landbrugsloven – højeste prioritet.²⁶⁾ Omvendt mener Miljøstyrelsen, at det er miljøloven og ikke landbrugsloven, der skal regulere landbrugets forhold til de overordnede miljøhensyn.

Afslutning

Tredivernes landbrugskrise blev i grunden aldrig afsluttet. I skarp kontrast til tidligere tiders frie udfoldelsesmuligheder blev der her introduceret en række begrænsningsfaktorer, der til syvende og sidst havde deres oprindelse i indskrænkede afsætningsmuligheder. En ny verdenskrig med dens optakt og efterspil kunne nok for en tid få landmændene til at glemme markedsproblemerne, men forbavsende hurtigt vendte vanskelighederne tilbage og da i forstærket form. Dermed kom det lille brug alvorligt i klemme og modsat situationen i 1930'erne kunne det ikke få udstedt en art samfundsgaranti for en fortsat eksistens.

Ud af 1960'ernes strukturkrise fremstod da gårdmandsbruget i specialiseret og moderniseret form som fremtidens bedriftsform og vel at mærke sikret den statsstøtte, som tidligere var kommet husmandsbruget til del. Der blev dog stillet det krav til en ny tids gårdmand, at han forstod sig rimeligt godt på at drive landbrug, praktisk som teoretisk. Med udgangspunkt i 1970'ernes udvikling

kan man med noget ret hævde, at landbruget gradvis udviklede sig til at være et autoriseret for ikke at sige monopoliseret erhverv.

1980'ernes eksistenskrise har ført til en yderligere indsnævring af landbrugets råderum. Miljødebatten har tydelig vist, at den dag kan komme, hvor retten til frit at producere landbrugsvarer kan blive erstattet af styringsmekanismer af den ene eller anden art. Paradoksalt går dette hånd i hånd med en udvikling i retning af industrialiseret stor-drift inden for landbruget, hvorved selskabsformen erstatter det traditionelle selveje. De store fonde vil næppe investere i landbrugs-ejendomme, hvor der ikke er sikret deres midler en konkurrencedygtig forrentning. Derved overskæres det sidste bånd mellem produktionsanlæggene og det lokalsamfund, de engang for ikke så længe siden var en integreret del af.

Landbrugskrisen i 1930'erne var et økonomisk tilbageslag, der blev søgt imødegået gennem brug af politiske midler. Tressernes strukturproblemer var en social foreteelse, som blev mødt med økonomiske tiltag, snarest dog af landbrugsøkonomisk end nationaløkonomisk natur. Er 1980'ernes landbrugsproblemer da i virkeligheden en sidste udløber af krisen i 1930'erne, hvor man første gang satte et spørgsmålstejn ved sloganet "Danmark som landbrugsland"?

Noter

- 1) Nærværende forf. har i forskellige sammenhænge behandlet landbrugets organisatoriske og erhvervspolitiske forhold, såsom a. Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1913-33 (1979). b. Artiklen "Landbruget" i Vagn Dybdahl m. fl. *Krise i Danmark* (1975) s. 74ff (tiden 1930-33) c. *Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36. Landbohistorisk Tidsskrift* 1980, s. 159ff. d. *De første hundrede år. Danske Slagterier 1887-1987* (1987). e. *Det*

danske Landbrugs Historie, bd. IV (tiden 1914-88). Udkommer foråret 1989.

- 2) Jacob Buksti: *Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer* (1974), passim.
- 3) *Lettelse af landbrugets rentebyrde. Delrapport I fra Udvalget vedrørende struktur, finansiering og ejerforhold i landbruget* (april 1988), passim.
- 4) Beretning afgivet af Landbokommissionen af 1931 om dens virksomhed i tiden fra kommissionens nedsættelse den 12. december 1931 til udgangen af året 1933 (1934), s. 9ff.
- 5) Sst., s. 21
- 6) Sst., s. 20
- 7) Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet...*, s. 548ff.
- 8) Landbokommissionen af 1931, s. 23
- 9) Sst., s. 26
- 10) *Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1932-33. 30/3 1933*, sp. 4466ff.
- 11) Landbokommissionen af 1931, s. 36ff.
- 12) Sst., s. 14 resp. s. 233ff.
- 13) Sst., s. 235ff
- 14) Sst., s. 243ff.
- 15) *Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1932-33. 19/9 1933*, sp. 6540ff.
- 16) Sst., 22/9 1933, sp. 6727ff.
- 17) Sst., 20/9 1933, sp. 6570ff., jfr. Erik Helmer Pedersen: *Andelsideologi...*, s. 169ff.
- 18) Landbokommissionen af 1931, s. 421ff.
- 19) Betænkning afgivet af Landbokommissionen af 1960. Første del (1962), s. 58ff.
- 20) Jørgen Skovbæk: *Kapital- og finansieringsforhold i landbruget. Bilag IX til Betænkning afgivet af Landbokommissionen af 1960. Tredje del* (1966), s. 186ff. jfr. afhandlingen *Landbrugets kapitalbehov i Festskrift til K.K. Skovgaard* 13. december 1964, s. 247ff.
- 21) Landbokommissionen. 1. delbetænkning (maj 1985), s. 11f.
- 22) Sst., s. 17
- 23) Sst., s. 57ff.
- 24) Landbokommissionen. 2. delbetænkning (september 1986), s. 83
- 25) Sst., s. 219ff.